

Fehér Zoltán

Állat alakú lámpás, állat alakú boszorkányelhárító jel

(A bátyai néphit egy tárgyi emléke)

2015. február 26-án Bátya népi építészeti emlékeit kutatva eljutottam Csanádi Ferenc, egykori tanítványom Úttörő utcai szülői házába.¹ A lakatlan, nyeregvetős, timpanon oromzatú, nyújtott, vályogfalú ház hátsó traktusában, a lakóházzal egy fedél alatt, a szín és a hombár előtt az istállóajtó szokatlanul nem a fal síkjából nyílt, oldaljászlás helyiség volt, hanem az épület sarkából. Az istállóajtó elhelyezésének szokatlan módja arról árulkodik, hogy a ház gazdája/építője jól ismerte a helyiségek sarkának mágikus szerepét.² Az alsó-felső szárnyú istállóajtó tokjának süvegfáján egy furcsa, kovácsoltvas ábrázolatra hívta fel figyelmem a ház örököse, aki Sükösdön él, ám akkor éppen otthon tartózkodott. *Talán még a nagyapám szögelte oda boszorkányok ellen* – mondta nevetve. Az istálló mágikus sarkában álló ajtó tehát újabb meglepetést is tartogatott. A különös „leletnek” megörülve, gyorsan néhány fényképet készítettem róla. A számítógépen kinagyítva aztán meglepő részletek derültek ki belőle. A helyszínen ugyanis nehezen lehetett kivenni szabad szemmel a „jel” belső formáit, mert az istállóajtó tokját a rend és konzerválás céljából már évtizedek óta sokszor átmázolták zománc- és olajfestékekkel. Most éppen halvány rózsaszínben „pompáztott.” Próbáltam azért kitapogatni, s így is fontos információkhoz jutottam erről a magyar néphit ikonográfiájában – szerintem – páratlan, nagyon archaikusnak tűnő boszorkányelhárító jelről. A leletről szinte azon nyomban értesítettem néhány hivatásos néprajzkutatót, följajánlva nekik, hogy írjanak róla tanulmányt, de egyikük sem vállalkozott rá. Így – szerény elméleti felkészültségem ellenére – kénytelen voltam ezt a feladatot magam elvégezni.

A boszorkányelhárító jel azért került az istállóajtó szemöldökfájára, mert a magyar és az európai néphit boszorkányának egyik fő tevékenységi formája az istállóban tartott állatok megrontása volt, s a jel ezt volt hívva mágikusan elhárítani. Fejős Zoltán karancskeszi

1 Fehér Zoltán 2015. 65. A Csanádi család nagy valószínűséggel Bátya magyar eredetű lakosai közé tartozott. A családnevet többféleképpen is írták: Canach, Chanachi, Chanachich, Canadi, Csanády. A jel tulajdonosának ősei között tanító is volt a XVIII. században nemesi jelzővel (nobil Michael Csanadi), akiről megjegyezték, hogy latinul, németül és magyarul jól beszél, de a *bunyevác nyelvet nem bírja*. Utódai kétnyelvűekké váltak, és elvesztették nemesi státusukat.

2 Fejős Zoltán 1985. 168. A szoba négy sarkának megszentelése villám ellen 163. A négy sarok felől összesöpört szemét gyógyításra. 502.

Fehér Zoltán 2006. Szobában a „szentsarokban” a falon szentkép, szentelt gyertyák. Aprószentek napi suprikáláskor megkérdezik a háziak a köszöntőktől: *Hányan vannak az aprószentek? – Minden sarokba jut négy.* (Tehát 4444-en.) Apokrif imádságokban a szoba négy sarkában egy-egy angyal tartózkodik.

néphitgyűjtéséből vonta le azt a következtetést, miszerint a számos, állatokhoz fűződő hiedelem-cselekmények között jóval nagyobb a negatív tartalmú, rontó praktika, mint az aprójszágokhoz fűződő varázscselekményekben. A tehén, a ló a paraszti gazdaság legértékesebb haszonállatai voltak. Tehát a közösség hiedelemrendszere ezért e pont körül „sűrűsödik”.³ Bányai néphit-monográfiám is ezt tükrözi.

*Az az elgondolás, hogy az embert bármi bántalom éri – írja Solymossy Sándor –, annak feltétlenül ellenséges gonosz szellemek az okozói, az emberiség általános megszemélyesítő eljárásában gyökerezik (...) ellenük, ha nem egyetlen, de leghathatósabb ellenszerűl a vasanyagból való tárgyak mutatkoznak.*⁴ A boszorkány neve alatt azonban sokféle hiedelemlény és hiedelemalak szerepelhetett, amelyek alakváltoztató képességgel rendelkeztek.⁵ Különösen fontos a tűzben, lángban, fényben megjelenő, mégis állati formájú, Bátyán magyarul és rácul egyaránt leginkább *lámipás*nak nevezett hiedelemlény.

A magyar-rác kettős gyökerű kultúrában élő bányaiak⁶ néphitében igen intenzíven él a táltos-garabonciás hiedelemkör.⁷ Vagyis keverednek benne a bolgár-török eredetű totemisztikus hagyományok az európai sámánisztikus hagyományokkal.⁸ Szempontunkból ennek azért van nagy jelentősége, mert a Balkán népeinél ismert az a sámánisztikus varázsló, a *zmej*, akinek őrző/beavató szelleme a sárkány (kígyó). Ennek pedig, tehát a (szárnyas) *kígyó, sas és egyéb madár alakjainak csakúgy, mint a (román) bolaurnak és pozonyinak, mennyi, tűz, fény attribútumai vannak.*⁹ A bányai boszorkányelhárító jel megformálásában ez a hagyomány keveredhetett más (magyar) hiedelmekkel, például az istállóban őrzött lovakat (teheneket) megrontó, sokszor ló alakjában megjelenő boszorkány képzetével.

A boszorkányelhárító jel – egyik értelmezhetősége szerint – állatalakot formáz, de szimbólumainak üzenetét csak akkor érthetjük meg, ha ismerjük Bátya néphitének legalább azt a szeletét, amely kapcsolatban van az állattartással. Írásomban tulajdonképpen erre a jelre szeretném felhívni a magyar és az európai néphit kutatóinak figyelmét.

A bányai lámipás lidérc

Bátya néphitének intenzív gyűjtésekor, az 1952-től 1975-ig terjedő időben¹⁰, majd az ezt követő kiegészítő gyűjtések során, az 1976–1996 közötti években gyakran jegyeztem le *lámipásról* szóló memorátokat és hiedelemmondákat. A lámipás a falu néphitében többé-kevésbé azt a természetfölöttinek tartott lényt jelöli, amelyet a magyar néprajzi irodalom a lidérccláng néven tart számon. A lidércclángot télvíz idején a régi mocsaras tájakon látták, amikor is titokzatosnak tűnő mozgó fények jelentek meg az éjszakai határban. Pócs Éva így határozza meg a *lidércfényt*: a népi hitvilág fényjelenségek formájában megjelenő, egymással

3 Fejős Zoltán i. m. 56–57.

4 Solymossy Sándor é. n. 294.

5 Pócs Éva: 1990. 611. *A boszorkány hiedelemalakja többféle ártó természetfeletti lény (...) alakját, hiedelmeit magába olvasztotta, de a mindennapi mágia rontó módszereit is elsősorban neki tulajdonították.* (A szerző címünkben jelzett boszorkányelhárító jelről nem tud.)

6 Fehér Zoltán 1996. Uő. 2010.

7 Fehér Zoltán 1975. Uő: 1978.

8 Uő. 1975. 646. A hagyomány zavaros értelmezésére példa: *Rácul táltos, magyarul garabonciás. A táltos másképpen garabonciás.*

9 Pócs Éva 2002.

10 Uo.

rokon természetfeletti lényeinek gyűjtőfogalma. Fő vonásaiban tulajdonképpen a kísértet hit része, más tekintetben rokon a lidérc fényjelenség formájában megjelenő alakváltozataival, továbbá a bizonyos alkalmakkor fellobbanó, elásott kincset jelző tűzzel (kincs), valamint a keresztleetlen gyermek lelkére vonatkozó hittel.¹¹ A lámpás népi terminus technikus a Dunántúl több pontján ismert, de Bátyán is használt elnevezése a lidérc lángnak, míg Karcsán a bolygó mérnök jelenik meg lámpással¹², Ócsárdon meg a tüzes ember viszi a lámpát.¹³ Ez utóbbi esetekben – mint látjuk – a világító eszköz természetfölötti lények (bolygó mérnök, tüzes ember) kezében van, és róluk kapja a mondatípus is elnevezését.

A lámpás lélek vagy az elásott arany lángja

A bátyai lámpás azonban ezektől eltér, mert itt maga a lámpa/lámpás (néha gyertya) a természetfölötti lény, így leginkább a magyar mondakatalógus O/2 Tüzes ember 1. alcsoportjához illenék, amelyet Bihari Anna így ír le: *Tüzes ember éjjeli lámpa/tök alakú fény alakjában kísért, fel-le emelkedik. Temetőnél felszáll. Ha találkoznak veled, szóltanul el kell menni mellette, akkor nem bánt. „Szent kereszt veszítsd el!” felkiáltásra eltűnik.*¹⁴

A bátyai lámpás soha nem jelenik meg tök alakjában, és az említett felkiáltást sem használják elűzésére, csak néhány esetben tűnik el „imádság” elmondása után. Mindezek alapján önálló altípusnak látszik, annak ellenére, hogy az adatközlők véleménye alapján – eredete szerint – kapcsolatban áll más mondaalcsoportokkal.

Az első kapcsolat a tüzes ember 3/A altípusa, amikor szerencsétlenül meghalt ember lelke láng alakjában kísért. A bátyai lámpás mint elkárhozott lélek elhárításáról csak a következőkben idézett néhány mondában van szó. Miután megjelent a lámpás hát nem félt az ember tőle, mer nem bántotta űtet a lámpás. Akkor megkérdezte egyszer, és azt mondta neki: *hagyott imádságot, hogy három évig milyen imádságot végezzön. (...) Mondogatta, hogy mennyi imádságot hagyott. Hát ű imádkozik és folytassa.*¹⁵ Bátyán nincs szó tüzes emberről, mert itt is maga a lámpás a kísértő. *Vót itt a Tirába szárnyék. Ott szokott meggyulladni először a lámpás. Mint a parázs, ugrált, világosan táncolva ment. Mondta öregapám: a lelkek azok, eltévedt lelkek, mer ártatlanul akasztófára kerültek.*¹⁶ A délszlávok körében a fákon ugráló tüzeket vámpíroknak nevezik.¹⁷

A bátyai mondákban a hazajáró halottat ugyan ráolvasásszerű szöveggel küldik el, de a halott szelleme ritkán jelenik meg láng alakban.¹⁸

A lámpásokat szintén lelkeknek mondta Vidané Farkas Margit is. *Ezökrül a lámpásokrül valamikor nagyon régön azt meséték az öregök, hogy azok vótak az elátkozott lelkek, akiket bűnök miatt elátkoztak. És a bűnük miatt nem fogadta be a föld. És ezek vótak az elátkozott, örökké kőborgó lelkek. Addig, amíg itt a földön nem töltötték le a bűnüket.*¹⁹ Egy memorat a lüdvércet is a

11 Pócs Éva 1980. Lidércfény

12 Balassa Iván: *Karcsa* 274. MOA 2106

13 Mándoki L. Ócsárd 1961. MOA 6487

14 Bihari Anna 1980. 140.

15 Fehér Zoltán 1996. 344.

16 Uo. 746.

17 Strausz Adolf: *Bolgár néphit* Bp. 1897. 160. A vérszívó vámpír alakja ismeretlen a magyar, és így a bátyai néphitben.

18 Fehér Zoltán 1975. 1667–1769.

19 Uo. 356.

lélekkel azonosítja: *Hát egyszer csak valami az ablakba pislog. Érzöm ám, hogy kezd a hajam nőni. Végre begyűtt az istállóbul az uram. Ű is látta, lüdvérc vót. Mondták, hogy az lélek.*²⁰

A második ilyen kapcsolat sem fér bele a magyar mondakatalógus O/2 3/C (Elátkozott pap tízes ember alakjában kísért) alcsoportjába. Én a *fejetlen papok* címen tartom számon az egyetlen szöveggel fellelt mondat. A lámpás itt már egy önálló lény (nem is ember), a fejetlen papok kísérlőjének világító eszköze. *Történt a Gyurina-barába, a Papkertbe. A papok odajártak minden éjjel, de fej nélkül, és mindegyiknek vót egy kísérlője, aki lámpát vitt. Ez a lámpás nem is ember, hanem állati bőrlbe vót.*²¹ Az utolsó szavak arra utalnak, hogy a fejetlen papok lámpásait állatok hordozzák.

A harmadik kapcsolat a *kincsmondákhoz* vezet.²² Az elrejtett kincsnek ugyanis az a jele, hogy időnként (lidérc)lánggal tisztul.²³ E szerint az értelmezés szerint a lámpás nem lélek, hanem az elásott arany jele. *A mondás szerint, ha egy ilyen világító lámpával találkozott, akkor az a lámpa, ha nem követte őt, azon a helyen ásni köll. (...) De ha mégis szól valamit, akkor az ásott gödörlől előjön két ördög, és elviszi a pokolba. Ezeket az aranyakat az ördög aranyainak hívták.*²⁴ Egy bátyai memorat szerint a menekülő törökök a határban ásták el kincseiket, hogy majd visszatérve megtalálják. *Jóval később mikó elsták, akkó este kilenc óra körül ezön a helyön, ahun elásták valami világított egész két óráig. Három órákkó megin eltűnt(...) Így vót ez mindön nap. A tizedik napon fölszállt ugyanarra a helyre az a fény, ahol a kilencedik napon vót, és akkó elkezdött ugráni jobbra-balra. És mindig magasabbra szállt. Akkó mondták az embörlök: ez lámpás löhet, mer nagyon világít. Egypár hétig még visszagyűtt arra a helyre, de utána má nem. Innen születött a lámpás. És azé világít olyan nagyon, hogy azt az aranyat mind magába szödlte, ami el vót ásva. Az az arany csillog benne.*²⁵

Negyedszer: a lámpás nagyon távoli kapcsolatban lehet a *tévesztő fű* mondatípussal. A kapcsolatot az adja, hogy ahol a lámpás ugrál-táncol, s ott terem a *tévesztő fű* (*bludna trava*). A *Magyar Hiedelemmonda Katalógus Mitikus növények* című fejezetében a bátyainak megfelelő mondatípusokat nem találunk.²⁶ Az ebbe a típusba tartozó bátyai hiedelemmondákban arról van szó, hogy a bátyai baromkút mellett található tévesztő fűre (senki nem tudja milyen) nem szabad rálépni, mert aki rálép, eltéved. A fű mágikus rontó erejét így magyarázzák: *Állítólag ott pénz van elásva. Boszorkánymesterség.*²⁷ Bosnyák Sándor a gyimesvölgyi csángóktól közölt olyan adatokat, amelyek szerint a *lüdvérc* ellen *lüdvérclötte füvet* használtak.²⁸

A név hasonlósága ellenére lámpásunk nincs kapcsolatban a *természetfeletti lények* közé tartozó *lidércel*, amelyet a fekete tyúk első tojásából a hóna alatt költ ki gazdlája, akinek később minden parancsát teljesíti.²⁹ Ez a hiedelemlény is ismert ugyan Bátyán, de a néven kívül nincs semmi köze a lámpás-lidérchez.³⁰

20 Uo. 773.

21 Fehér Zoltán 1975. 742. A bátyaihoz hasonló etnikumú Dusnokon is ismerik ezt a típust. (Fej nélküli szerzetesek) Bárlh János 2010. 434

22 Bihari Anna 1980. 128. N/Kincs III.

23 Bihari Anna 1980. 128.

24 Fehér Zoltán 1996. 337.

25 Fehér Zoltán 1975. 775.

26 Bihari Anna 1980. 123–124.

27 Uo. 136–138.

28 Bosnyák Sándor 1982. 203., 204.

29 Bihari Anna 1980. 235–239.

30 Fehér Zoltán 1975. 778–786.

A lámpás neve, nevei

A bátyai lámpásról szóló hiedelmek önálló monda-altípussá állnak össze. Bizonyítja ezt az a tény, hogy többféle megnevezése ellenére azt hasonló formájúnak írják le, s a mondákban játszott szerepük is nagyjában hasonló. A lidércfényt leginkább *lámpásnak* nevezték, de mondták furcsa ikerszóval *támpas-lámpasnak*, *lidércnek*, *lámpának*, *lidérc-lámpáknak*, sőt – mint idéztem – *lűdvércnek* is.³¹ A lámpás természetfeletti jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint ahogy egyik adatközlőm mondta: *A lámpás isten vót.*³² Miként a hiedelemvilág többi lénye, a lámpás is az emberi világtól, tehát a háztól, az udvartól, a kaputól távolabb, a lelkek világában érzi magát biztonságban. Hatalma a két világ határán megszűnik. Megszabadulni csak úgy lehetett tőle, ha a jelenséggel találkozó hazatér, behajt a kapun, átlépi a küszöböt, becsukja maga mögött az ajtót, az ablakot.³³ *Körülbélül a tizenhét-tizenennyócas évekre, gyerekkoromba vótak ilyen lidérc-lámpák, amelyek csak december három-öt táján szoktak létezni. És ettől a napoktól kezdve karácsony első vagy másodnapjáig. Többszörönkint láttuk Körvtélyes felül, ahol vót egy major, onnan szoktak hármas-négyesivel a levegőbe felszállni, és a most úgynevezett Bajai út mellett vót a régi temető, ugyan vótak magos diófák a temetőbe, és a fákra szoktak szállni. Bizonyos ideig ott vótak. Visszafelé irányult az útjuk, ahol fölszálltak a levegőbe.*³⁴ Egy morbid humorú hiedelemmonda így szól: *...be vót csipve. Ahogy gyüött, bottal vót, kocsmábul gyüött. A baromkútná akkó fölszállt egy lidérc, és neki, éppen neki gyüött, mer sötét vót. Hála istennek, nem gyüvök most má sötétbe, lösz világitóm. De aztán egy darabig hol elől, hol hátul világitott. És akkó utóvégre, akkó a lábai közt is átbújált. Ő meg akkó má megharagudott rája. Fogta a botot és belescapott bottal. Az a lidérc kettészakadt, kettő támadt belüle. Akkó aztán egyik elől, másik hátul kísérte. (...) Két hétig feküdt az ijedtségtül.*³⁵

Állatalak a lámpás fényében: lófej, bikafej, tehénfej, szarka, varjú, lófejű madár

Azt hiszem, egyedülálló ebben a mondatípusban az a bátyai sajátosság, hogy a lángban valamiféle alakot látnak, de sohasem embert. (Épp ebben különbözik az Európaszerte ismert ember alakú lidércfényektől.) Leggyakrabban lófejet formázott, valamint előfordult tehén- és bikafej, és egy esetben szarka formában is. *A lámpás lófej. Senki se tudja, hogy mi vót. Az ijedős embernek, aki má úgyis megjíedt tüle, az ablakára száll.*³⁶ *Kimentünk kukoricát szedni. Ott aludtunk is. Tíz óráig fosztottunk, aztán ledültünk pihenni. Két óráig aludtunk, aztán fölébredtünk, rágyújtottunk. Hát párszáz lépés távolságra van egy kút a pusztán. Ahogy mi beszélgettünk, hát a lámpás kigyüött a földből. Hát az ulyan nagy vót, mint a lófej. Gyüött a koponyán, a szemhelyen a világosság. Mondtam: ott a lámpás! Kibuggyant a földből. Elkezdett szaladni erre Bátya felé. De az mén ám gyorsan.*³⁷ *Mikó nagyapám egyik nyári este ment szállásra a lányokhó, akkó látta, hogy mögötte szalad egy lófejű lámpás, és kiabál, hogy álljon meg. Ő még gyorsabban kezdett szaladni. Odaért ez egyik házhoz és bezörgetett, hogy nyis-*

31 A Csallóközben *lűdvérc*. (Bátya egész népi kultúrájában feltűnően gyakori a dunántúli hatás.)

32 Uo. 768.

33 Pócs Éva 1983.

34 Uo. 754.

35 Uo. 757.

36 Uo. 763.

37 Uo. 762.

sák ki. Kinyitották. Mikó a belső fény felvillant, akkó a lófejű lámpás nagyot ugrott és eltűnt.³⁸ Valamikor az embörök szoktak mönmi legeltetni a tarlóra este. Mikor a lovak legeltek, akkó a lámpás csak odajött a lovak elé. Ez is lófejű vót. Akkó a lovak hazaszaladtak. Féték az embörök is.³⁹ Haszán István lámpása lófejű, egyszemű.⁴⁰

A lámpások csak a tudományos emberekkel voltak jó viszonyban. Őket nem bántották. Régös-régön vót egy bácsi. Az mikó ki szokott gyünni az udvarra, és ha mönt valahova, akó fütttyentett egyet, és a lámpás ott termött a vállán. Errű tudták, hogy ú jár a határba.⁴¹ És mikó gyüttünk be ide a gödrökbe, odagyütt a lámpás, oszt ugrát a libák mellett. Azér összementek a libák, mer féték attul. És aztán egy darabig elgyütt az a lámpás, akkor bennünket otthagyott...az a támpas-lámpas.⁴²

Harangozó István adatközlőm bikahomlok formájú lámpással találkozott. Hát még gye-
rek vótam, ugye, abba reményködtem, hogy mögyök áldozni, nem vagyok bűnös, meg így, meg úgy, nem bánt ez engömet. Szóval féni nem fétém, de hát annyira nem... Mer hát abba ízétem, az Istenbe hittem, hogy hát majd csak megsegít, hogy hát nem vagyok bűnös. És annyira, annyira közel jött az a fény, egy olyan bikahomlokot láttam és egy szarvat így (mutatja) és arra a szarura mint hogyha rá lett vóna akasztva egy lámpa. No, akkor osztán én is álltam, a is megállt olyan harminc-negyven méterre. Állok ottan, állok. Nizek. Mondom: ez vagy rámnízés, vót (igézés) vagy rémlött előttem, vagy valami, hogy, hogy nem tudom. De én azt láttam, hogy olyan bikahomlokot, meg olyan szarvat, azon mintha olyan lámpa világított vóna. Világosság. S akkor egyszer fölfogta magát, föl arra a fára, a fűzfára. De akkor ágrul-ágra ott ugrát. És egyszer aztán fogta magát és arra Körtvélyesnek nekiment Miske felé.⁴³

Szücs Istvánné tehénfej alakú lámpásról mesélt. ...Kisérté a lámpás. Az régente vót ám. Aztán megin rácsapott a görbebottal. És akkor ráütött, a lámpából tehénfej lött. Tehénfej alakú vót. Mikor otthon megint elmeséli, így mondja: hát rácsaptam először, aztán tehénfej lött. Másodszor mög má itt, közel a háznál, akkor meg lófej vót. Jaj, mi löhet az? Nagyon félök.⁴⁴

Jéló Antal, a híres bátyai javas ember szarkának, varjúnak látta a lámpást. Mink meg azé fétünk tüle, mer nem vót más, mint má fölemlítettem is, csak egy szarkamadár. Egy olyan alak, illetve egy vargyú. De jobban hasonlít a szarkához, mer hosszabb vót a farka. Olyan hosszú farka vót, mint a szarkáé. (...) Nem bántott senkit, hanem a röpdöséssel, és rárópült, és a lábaival lökött valamennyit, mint a madár a lábaival. Ezzel ijesztgette a népet. (...) És ennek a lidércnek a szokása áprilisba és májusba szokott lönni.⁴⁵ Egy másik mondában: Kora esténként szoktak járni ezök a lidércek. Olyan, mint a lámpa. Közelebről úgy nézött ki, mint egy szarka. És a fülibe ott szokott lönni az a világosság. És mikó a fülei lehúzták, akkor a világosság eltűnt.⁴⁶ Vagy: Olyan mintha szárnyaik vónának. Úgy csapkodták az utat. Mérgébe hányta szikrákat.⁴⁷

38 Uo. 764.

39 Uo. 758.

40 Fehér Zoltán 1996. 328.

41 Uo. 343.

42 Uo. 752.

43 Fehér Zoltán 1996. (Kézirat) 320.

44 Uo. 349.

45 Fehér Zoltán 1996. 353.

46 Fehér Zoltán 1975. 750.

47 Uo. 774.

Vidáné Farkas Margit egy összetett alaknak, lófejű madárnak írta le a lámpást. (...) Akkó fogta a botot és ütötte, de az mindig elugrott. Hanem a lámpás ötet ütötte úgy, mintha szárnyal ütötte volna, de mást nem látott, csak valami lófej alakot.⁴⁸

A lófejű lámpás nem csak az embereket kísértette, hanem a lovakat is. Egy asszony vót szálláson csipedni paprikát, és beesteledett, amikor hazafelé indút. Egy ember arra jött kocsival és fűvötte a kocsira az asszont. Má félúton vótak, mikó a kocsi után megjelent a lámpás. Lófej alakja vót. Az asszony a kocsi végibe ült, és mikó meglátta, nagyon megijedt. Szólt a kocsisnak, hogy gyorsabban hajtsen, mert jön a lámpás. Hát a kocsis hátranézett, és ő is meglátta. A lámpa már a kocsi tetején vót. Onnan a lovakra ugrott. A lovak megbokrosodtak, és gyorsan szaladni kezdtek. A kocsis ütötte a lámpást ustorral, de nem ment el. Így hazáig kíserte őket a lámpás. Mikó befordultak a kapun, otthagya őket, és visszafordult a lámpás. A kocsisnak meg az asszonymnak kiütések vótak az arcán másnap.⁴⁹ Egy asszony meg egy ember gyűttek Bajáru, és mikó má a bátyai szállásokhoz értek, egy lámpás szállt rá a kocsirúdra és egész hazáig kíserte őket. És mikó be akartak menni (a kapun) a rúd eltört és a lámpás eltűnt. Akkó azt kommandálták, hogy el kell égetni a rudat, és a hamuját a trágyába el kő ásni.⁵⁰

A bosszúálló lámpás

A lámpás tehát félelmet kelt az emberekben (égnek áll a hajuk – nő a sapkájuk), néha bele is betegszenek, és megijeszti az állatokat. A lovak megbokrosodnak, a libák „összemennek”, a kutyák elbújnak. A lámpás lidérc egy mondában így búcsúzik a halálra rémült embertől: Szöröncséd, hogy nem bántottál, mer különben elvöttem volna az életödet.⁵¹ A történetekben nagyobb baj csak akkor következik be, ha a megkísértett ember rátámad a lámpásra. De bizony fogta a botot és rávágott. Akkor, azt mondja, úgy durrantott az, úgy elverte a durranás után, egy hétre meg is halt.⁵² Fogta a bunkóst, odavágott neki. De mindig csak a levegőbe vágott. Az a... mindig elugrott. Megin megy tovább, megen csak ugrál. Megen meg akarja ütni, megen csak nem tudja. Csak a levegőbe. Ment tovább, de mindig csak útját állta. Megen megüti. Nem lehetett. Hát egyszercsak elvette tőle az a valami a botot, úgy összeverte, muszáj vót neki visszajönni. Csupa kék fótos vót a háta, úgy elverte.⁵³

Alakváltoztató boszorkányok, lámpás alakban – állatokat rontanak meg

A bátyai lámpás mondatípus legközvetlenebbül mégis a boszorkány-hiedelmekkel áll kapcsolatban. Mikor nagyon sötét vót, akkó lámpa forma kezdött ugráni, és ahun látták, hol táncol, ott reggelre leégett a fű. Legtöbbször a kútgémre szállt föl. Ezök boszorkányok vótak.⁵⁴ Az idézet azt bizonyítja, hogy az ugráló-táncoló lámpásban boszorkányokat, boszorkánymulatságot láttak. A boszorkány tehát lámpás alakot is fölvehet. A multság után a tánchelyen leég a fű.

48 Uo. 355.

49 Uo. 765.

50 Uo. 767.

51 Fehér Zoltán 1996. 325.

52 Uo. 335.

53 Uo. 351.

54 Fehér Zoltán 1975. 769.

A következő élménymondában a lámpást a boszorkány elhárításához hasonló módon teszük ártalmatlanná az önmagában is óvó-védő szerepet betöltő, ember alakú kapufélfánál. *Régön lámpások szoktak szállni a levegőbe. És aki azt mögfogta, az boszorkánnyal álmodik. Egyszer a nagyapám gyűtt haza a Hattyasbul és mögjelönt neki (a lámpás). És először nagyon mögijedt. Egészen hazáig kísért. Akkó megin mögjelent és nem engedte be. Kiabált a felséginek, és akkó az hozott ki egy bögre tejet. Azt a kapufélfára öntötték, és akkó eltűnt a lámpás.*⁵⁵

A boszorkány alakváltoztató képessége során egyebek közt megjelenhet (fehér) ló képében⁵⁶, állkapocs nélküli ló⁵⁷ alakjában. Amikor meg lámpás alakot vesz föl, az lófej alakúvá válik. Emberek elleni rontó tevékenységük mellett nagyon gyakran az állatokat is megrontották, hasznukat elvették. A paraszti gazdaság építményei közül az istálló szolgált a tehenek és a lovak szálláshelyéül, ezért az istállóajtó és küszöb mágikus védelmére mindig nagy gondot fordítottak. Egy élménymondában az elbeszélő tehenét *Lámpásnak* nevezték.⁵⁸ Ilyen nevet adtak gyakran a *hóka orrú* lovaknak is. Valószínű, hogy a név óvó-név volt a lámpás alakjában rontó boszorkány ellen.⁵⁹

A boszorkány felismerése és elhárítása

Ha boszorkányok látogatták az istállót, abból állapították meg, hogy *befonyták a sörényit a lónak. Ha rajta csípték a nőt* (nem nevezi boszorkánynak!), *akkor kocsikerékké változott. Merész emberek vasvillanyelet átdugtak a puskán, és akkor muszáj vót neki megjelenni, mer mintha a fülin át húzták vóna.*⁶⁰ Az istálló, illetve állatállományának védelme érdekében többféle eljárást is használtak. Ezek során használtak a vaseszközöket (a bicskát és patkót), a fokhagymát, a piros rongyot és a tükröt.

*Az istálló elé fokhagymát köll tönni azért, hogy a boszorkányok nem szeretik a fokhagyma szagot, és akkor nem is mönnek az istálló közelébe.*⁶¹ *Hogy a boszorkányok ne fonják be a ló sörényét éccaka, szúrjon a gazda az istállóajtóba bicskát, és hagyja ott.*⁶² *Este gyűttek a boszorkányok, meg szokták fonyni a lovak haját, és hogy többet ne gyűjjenek, fokhagymás vízzel mög köllött mosni, és abba a vízbe éccakára piros rongyot mártani, és a lónak a nyakára kötni erős madzaggal.*⁶³ *Ha a lónak a sörénye be van fonyva, akkor másnap patkót kell verni az istállóküszöbre, és a ló elé akkora tükröt kell tenni, hogy a ló saját magát láthassa. És ha jön a boszorkány, akkor meglátja és elkezd nyeríteni. Akkor a gazdája tudja, hogy jön a boszorkány.*⁶⁴

A rontás gyógyításában – érdekes módon – éppen a vashasználat hiánya (talán tilalma?) figyelhető meg. A rontott lovat a javas gyógyította mágikus módon. *Mikó a ló be van kötve az istállóba, és nem bír főkelní, akkó elhívják azt a bácsit, aki meg tudja gyógyítani a jószágot. Mikó elgyün a bácsi, akkó előbb azt nézi, hogy be van-e fonyva ló sörénye, és vizes-e. Ha be van fonyva*

55 Fehér Zoltán 1975. 1644. A kapubálvány tejjel való megöntése némiképp a bálvány etetésére emlékeztet.

56 Fehér Zoltán 1975. 1634.

57 Uo. 606.

58 Uo. 1162.

59 Ilyen (veszettség elleni) óvónévként adták Szeged környékén kutyáknak a Tisza nevet.

60 Uo. 1616.

61 Uo. 1623.

62 Uo. 1632.

63 Uo. 1631.

64 Uo. 1640.

a ló sörénye, akkó kért két darab mosófát a kezibe. Utána megütötte egy kicsit a lovat, ha még akkó se kelt föl, akkó egyikébe fogta a két mosófát, és háromszor megkerülte a lovat. Mikor harmadszor odaért a fejihöz, a ló hirtelen fölugrott, mögrázkódott, és nem vót semmi baja.⁶⁵ (A sulyokkal valójában nem a lovat, hanem a benne lévő láthatatlan boszorkányt ütötte.) A ló faesz-közökkel (sulykokkal és nem vastárggyal) való ütögetése emlékeztet a honfoglalás kori fehérló-mondára, amelyben arról értesülünk, hogy Szvatopluk az Árpádtól kapott fehér lovat bunkósbotokkal ütteti agyon.⁶⁶

A boszorkányelhárító jel

Írásom elején szóltam a mágikus jel megtalálásának körülményeiről. Itt meg kell jegyezmem, hogy a „lelet” egyedi. Készítője a mágikus elhárítás ritkán előforduló „speciális listája” lehetett. Bár 60 év alatt minden bátyai házban megfordultam, ehhez hasonló jellel nem találkoztam, s gyűjtéseim során sem említettek hasonlókat. Maga a jel körülbelül 25-30 cm széles és 20 cm magas. Míg a főtebb említett boszorkányelhárító jelek a patkó, a bicska, a fokhagyma, a piros rongy, a tükör ilyen szerepben másodlagos felhasználású tárgyakkal tekinthetők, addig a bátyai kovácsoltvas jel közvetlenül gonoszelhárító célból készült. A tárgyak, eszközök kategóriáinak listája – írja Fejős Zoltán – sajátos módon sokkal inkább a hiedelemrendszer egyéb mezői irányába utaló kapcsolatok mutatója, mint e kategóriák hiedelmeinek egymást követő sora. Ez azért alakult így, mert a tárgyi világ bizonyos mértékig inkább csak járulékos eleme, sajátos aspektusa a hiedelmeknek.⁶⁷ Már maga az anyaga is, a vas, a szellemvilág ellentéte. E képzet ősiségét Solymossy Sándor többek között E. B. Tylor szavaival is bizonyítja: *Európában a vas elűzi a tündéreket és egyéb szellemeket, s hatalmukat megsemmisíti. Ezek a szellemek eredetileg a kőkorszak teremtményei, s az új fém előttük gyűlöltté és veszedelmessé lett.*⁶⁸ Egyébként a tűz, mint az ősi világkép négy elemének egyike, a vashoz hasonlóan ugyanúgy misztikus jelenség. *A tűz és a vas misztikumá*⁶⁹ itt nem a kovács személyében, hanem az elhárítójelben és a hozzá fűződő hiedelmekben ötvöződött. Nyilvánvaló, hogy a kovácsoltvas jel – minden szépsége ellenére – nem népművészeti alkotás, nem is díszítésként helyezték az istállóajtó süvegfájára, hanem mágikus (elhárító) céllal, hisz az ajtó a régi emberek világképében mindig is az emberi és az ember feletti világ határát jelölte, szakrális hely volt tehát. Az interneten találunk egy rajzot egy gyimeszközéploki mágikus jelekkel televéssett/rajzolt pajta-kapuról, s talán ez az egyetlen kép a magyar néphit ikonográfiájában ajtón/kapun elhelyezett, kifejezetten elhárító céllal készült jelekről. (Ezek nagy része azonban tisztán geometrikus motívumokból áll.) Ugyanitt olvashatjuk: *A rajzolt, leírt mágikus jelek a házi élet a gazdálkodás tárgyain töltötték be a védő amulett szerepet*⁷⁰ – írja Manga János.

A jel – szerintem – Pócs Éva kifejezésével élve az „önálló mágia” eszköze, mert ott jelenik meg (...), ahol a cél (a rontás elhárítása, FZ) racionális úton nem vagy kevésbé biztosítha-

65 Uo. 1473.

66 Barta János – Klaniczay Tibor 1951. Képes Krónika 41. Szvatopluk szavai: *Azt a lovat üssék agyon bunkósbottal, a feket dobják a rétbe, a nyeret pedig vessék a Duna vizébe.*

67 Fejős Zoltán 1985. 59.

68 Solymossy Sándor é. n. 302.

69 Solymossy Sándor é. n. 299.

70 Mágia nek. inf.hu/02100/02152.html/07/423html (2015)

tó.⁷¹ Mondom ezt annak ellenére, hogy valószínűleg egy boszorkányrontás után – tehát a mindennapi élet kritikus helyzetében – hasonló esetek megelőzése érdekében szegezték fel az elhárítójelet. Így az egyetlen művelet (varázscselekmény) volt. Ám attól kezdve minden emberi tevékenység nélkül évtizedekig „önálló mágikus eszközként” fejtette ki az alkalmazók hite szerint elhárító szerepét, „cél-jellege” erős volt, de a szokásos eszközöktől eltért. Ennek az egyedi jelnek a használatáról nem is kerültek elő hiedelemmondák. Amit Pócs Éva a mágikus eljárások második csoportjában, a gyógyítóeljárásokkal kapcsolatban mond, az esetünkben is helytálló. Eszerint *bizonyos specialisták* olyan mágikus eszközöket is használnak, amelyek miatt ez a csoport funkcionális kapcsolatba kerül az önálló mágiával.⁷²

Az amuletszerepet betöltő bátyai jel első pillantásra igen archaikusnak látszik. Lehetséges, hogy ez az elhárító figura évszázadokig fennmaradt volna? Ilyen ősi toposz? Dísz? Inkább elhárítófigurának mondom, hisz a díszeknek, az ékszereknek is eredetileg elhárító szerepe volt. Szépségükkel, csillogásukkal elvonták a rontó szándékú ember figyelmét viselőjükről. Itt meg sokértelműségükkel gondolkoztatják el a rossz szándékú embert, akár a boszorkányt vagy mitikus lényt. Talán valami véletlen „régészeti leletet” rakhattak föl a bátyai istálló szemöldökfájára? Vagy jóval később egy vándor cigánykovács a maga keleti vagy éppen balkáni mitológiáját verte vasba s árulta a vásárban, s onnan jutott a bátyai istállóba? Ma már nem mondja meg senki. A magyar néprajz a fa, textília, bőr stb. anyagból készült „népművészeti” tárgyhoz képest viszonylag kevés vasból valót tart számon, ezek közül a kovácsoltvas fogasok és oromzatdíszek funkcionális szerepükön túl díszítő és mágikus jelentést is hordoztak. Ezek sorába illeszthető a bátyai „lelet”, azzal a különbséggel, hogy ennek nincs racionális, csak mágikus szerepe.

Szokatlan, sokértelmű formája valóságos szimbólumerdő. Megfejtése, értelmezése csak elemeinek számbavételével végezhető el. *A szimbólumok saját kultúránk és valamennyi emberi civilizáció megismeréséhez elvezetnek* – írja Pál József –, *hiszen gondolkodásmódunk alapvető sajátossága a jelképek és analógiák használata.*⁷³ Emiatt utalok különféle népek hasonló szimbólumaira, hiedelmeire. Az orosz Rübakov viszont arra figyelmeztet, hogy *a szimbólumok olvasását veszélyes dolog különálló elemekkel kezdeni. Szerinte a legfontosabbra kell figyelni – a világmindenségről alkotott elképzelésekre, hiszen az ember mindennapi mikrokozmoszába az egész makrokozmoszt belefoglalta tudatosan, mágikus céllal belevonva magát a világmindenségbe.*⁷⁴ Ezért idéztem dolgozatom első részében azt a hiedelemvilágot, amely érthetővé teszi a jel szerepét.

A jel sokértelműsége

1. Virág (növény)

A magyar népművészetben a tulipánt általában kinyíltott formában jelenítik meg a szárával együtt, ami sok esetben tojásdad alakú, mintha a virág levelei a szárra tapadnának, ennek ellenére azonban a szárból oldalt is el szoktak ágazni levelek. Az egész növény pedig egy edényben (cserépben) gyökerezik. Ez az edény gyakran szívve alakul. Magában

71 Pócs Éva: 1980. 303. A mágikus eljárások fajtái (277–302) 1. A mindennapi élet céljait szolgálók. 2. A mindennapi élet kritikus helyzeteiben véghezvitt mágikus eljárások. 3. Alkalmhoz kapcsolódó mágikus eljárások. 4. Önálló mágia.

72 Pócs Éva 1980. 290.

73 Pál József 2001.

74 Rübakov, B. 1976/7. 31–41.

a tulipánban a szirmok között nem szoktak állati ornamentikát alkalmazni, de előfordul, hogy a szirmok közt halat látunk⁷⁵, de kerülhet hal a tulipán alá is.⁷⁶ (A tulipán és hal együttes szerepeltetése jelképes szexuális üzenet.)

A bátyai jelben sok hasonló vonást figyelhetünk meg. Az ornamentikát első pillantásra virágmotívumnak vélnénk. Fönt valami tulipánféle, lejjebb a tulipán elágazó szárai. Az ornamentika azonban tovább így értelmezhetetlen. Nincs szára a középső tulipánnak. A virágot itt ugyanis nem egy vékonyka szár, hanem egy kerekded test tartja. S maga a virág is valami állatfejet formáz, ami csak nagyításban látható belső vonalaival. Ez azonban nem hal. Négy hullámvonalas szár vagy inda – két rövidebb és két hosszabb – nyúlik ki a törzsből kétoldalt. Ezáltal a motívum mintha szimmetriára törekedne, de a részarányosság eléggé pontatlan. Ráadásul az indák végén vélt virágok inkább hasonlítanak kígyófejekre, mint virágra. A törzsen pedig egy csúcsára állított rombusz vehető ki. A díszítmény alján két vastag szárú ellipszis ágazik el jobbra-balra. Gondolhatnánk arra, hogy ez a tulipánt tartó szív két feléből alakult át. A virágnak vélt forma újabb áttekintés után inkább tűnik valami őrdögi fejnek, amelyen korona, vagy inkább a szarvai látszanak. A „díszítmény”-t öt vasszeg erősíti a szemöldökfához, s mintha ezeknek a szegeknek is formaértelmező szerepük lenne.

2. Ember

Már a virág értelmezése is antropomorf jelleget sejtet. A bátyai boszorkányelhárító jel figurája felfogható egy törökülésben ábrázolt lófejű, négykarú, mitikus, félig emberi, félig állati alaknak is. A mitikus lény törökülésbe hajlított lábait erősen érzékeltetik a két ellipszis hangsúlyos kontúrjai.

Jelünk, ha a délszláv mitológiai alakokból lenne eredeztethető, akkor maszkulin jellegűnek kell lennie. A magyar néphitben viszont a boszorkány általában nő, s mint ilyen genitáliái révén gonoszelhárító szerepet játszhat. Feminin jellegére utal virágbokornak is értelmezhető ábrázolása.

A mitikus alakok fölös testrésze – így a karja is – az általános ősi emberi elképzelés szerint mindig természetfölötti hatalmuk jele.

3. Állat (kígyó, ló)

Az alak a négy, karnak is felfogható kígyó miatt akár a délszláv *zmaj* (kígyó) varázslóra is utalhat, aki ember alakú ugyan, de kígyó az apja.⁷⁷ Fejére viszont a lámpás lófej alakú lángban való megjelenése adhat magyarázatot.

Vajon azok a hullámvonalat idéző, kígyónak látszó indák (vagy karok) szintén jelentenek valamit? Zolnay Vilmos könyvében írja, hogy nem véletlen két latin szó, a *spiritus* (lélek) és a *spirális* (csigavonal) hasonlósága. Az *isteni kígyók – paradicsomi Gonosz Lélek többek közt – bizonyosan a spirálisból, ebből az elvont lélekjelből született.*⁷⁸ Lükő Gábor már 1942-ben eljutott az előbbiek értelmezéséhez. Ezt írja: *A halak és kígyók hajlékonyságukkal, némaságukkal különösen alkalmasak a testtelen lélek kifejezésére, vonagló mozdulataikkal viszont az erotika megtestesítői.*⁷⁹ A kígyó a néphitben, mint annyi más, pozitív és negatív szerepű egyaránt lehet. Ahogyan az ember alakú kapufélfák az ősök lelkének őrizői, a kapubálvá-

75 Lükő Gábor 1942. 47. Zempléni kürt díszítésén.

76 Hoppál Mihály – Vass Katalin. 1978. 17. Ismeretlen eredetű szerelmi ajándéknak készült mosósúlyok vésett díszítése.

77 Pócs Éva 2002.

78 Zolnay Vilmos 1983. 178.

79 Lükő Gábor 1942. 57.

nyon vagy kapuszárnyon ábrázolt kígyó, mint a nemző erő szimbóluma az újszülöttnen megtestesült őst jelképezi. Jelenlétével az utódok házát és lakóit védi. A bolgár néphitben az elhaltak lelke kígyókban él tovább, ebben keresendő a magyar néphit segítő *házi kígyójának* a magyarázata.⁸⁰ Gunda Béla a kígyómotívumot a népművészeti motívumok egyik olyan elemének tartja, amelynek elhárító-védő szerepe van, s néha geometrikus, máskor naturális formában jelenik meg. Ő említi meg, hogy egyes népeknél kovácsoltvas formáját is ismerik. *A kígyó gyakori díszítőmotívum a palóc pásztorbotokon és ivócsanakokon. A kígyót naturálisan faragták ki, s védőszellemnek tartják. Védi az ivóvizet, az őrzött állatokat. Ugyanakkor horvát és román, a dél-dunántúli magyar pásztorok bronzkori formát őrző ivócsanakjain még régebbi jellegű, geometrikus díszítményt láthatunk, noha a kígyókultusz a Balkánon sem ismeretlen (pl. a szerbeknél a házát őrzi, az ünnepi kenyéren tésztából formált kígyó kúszik). A kígyómotívum feltűnik a szatmári, a székely, a déllengyel szekerek vasveretein is nyilvánvalóan azért, hogy védje a szekéren utazót, a fuvaros áruját.*⁸¹ Gunda Béla idézett szövegében csak balkáni házörző kígyóornamentikáról beszél, holott az a magyar kapukon is megtalálható. Lükő Gábor egy nádudvari fedeles kiskapu rajzát közli, amelyen két deszkából kifűrészelt kígyó-„dísz”-t láthatunk.⁸² Péterfy László olyan nagykendi fedeles kiskapuk rajzát mutatja be, amelyeknek kapufélfáit faragott tarajos kígyók díszítik.⁸³ Dömötör Tekla pedig *kapukalapra helyezett fakígyó fényképét* közli Sárrétudvariból.⁸⁴

A bátyai holdimádságban (fogfájás elleni ráolvasásban) is szerepel a mitikus kígyó. *Új hold, új király, / Amikor téged megcsíp a kígyó, / Akkor fájjon az én fogam.*⁸⁵ *A kígyó zsírja orosság.*⁸⁶ *Varázscselekmény szolgál a háztól való elűzésére.*⁸⁷ *Álomban szerencsétlenség, harag jele.*⁸⁸ *Bátyán azt tartják, hogy addig nem halhat meg senki, míg egy kígyót agyon nem ütött.*⁸⁹ *A bolgároknál ki egy kígyót agyonüti, jót cselekszik.*⁹⁰

Az istálló ajtófélfája a „kint és bent” határa. Az emberi világ és a gonosz lelkek elválasztóvonalá. Ugyanakkor az égig érő fa földi mása. Az égig érő fát (világfát) pedig több mitológiában őrző állatok vigyázzák. *A kígyó a fa őr állata.*⁹¹ A mi motívumunk azonban egy testből nyúló négy kígyót ábrázol. Ez nem szokatlan a kozmikus kígyók ábrázolásában.

Nem véletlen az sem, hogy jelünk a felerősítésre szolgáló öt szeg közül kettő épp a két kígyó szemét jelzi.

Az archaikus ábrázolások szimbólumokban beszélnek, s gyakran élnek a többértelműséggel. Az antikvitásban az állatfejú emberek vagy a szárnyas ló elfogadott ábrázolása

80 Strausz Adolf 1897. 79.

81 Gunda Béla 1989. 177.

82 Lükő Gábor 1942. 210. *Egy régi nádudvari kiskapu tetején olyan kígyókat látunk, amelyeknek farka is nyitott szájban végződik, mint a feje. Érdekes, hogy egy kínai kiskapu tetején a hasonló, egymást nyelteső kígyók egyikének farka ökörfejben végződik. (208.)*

83 Péterfy László 1977. 117. I. tábla

84 Dömötör Tekla 1981. 192/9.

85 Fehér Zoltán 1975. 1198. *Eredetileg rácul: Mlad mesec, mlad kraj, kad tebe zmija ugrize, onde nek mene zuboli.*

86 Uo. 517.

87 Uo. 950.

88 Uo. 852.

89 S. gy. (kézirat)

90 Strausz Adolf 1897. 26.

91 Uo. 161.

volt valaminek. A néphitben sem ismeretlen az ilyen beszéd. Gondoljunk az idézett hiedelemmonda *lófejű madarára*. Ebben az esetben a bolgárok ember alakú vihardémona, a *zmaj* kínálhat párhuzamot, amelynek hóna alatt szárnya van, tehát az emberfejű madár.⁹² A szerbeknél a szárnnyal születő varázslót szintén *zmaj*nak nevezik.⁹³ A bátyai boszorkányelhárító jel egyszerre növényi, állati és emberi attribútumokat hordoz. A régi emberek, akik szimbólumokban gondolkoztak, ennek ellenére azonnal megértették ezeknek az üzenetét.

Ha alaposabban megnézzük elhárítójelünk tulipánját, benne elég határozottan egy lófej rajzolódik ki. Jól kivethetők a fej szembülső formái, a szemek és az orrlyukak is. És ha ezt észrevesszük, a „tulipán” szirmai is új értelmet kapnak. Nem szirmok azok, talán nem is szarvak vagy korona, hanem a ló fülei. (Persze értelmezhetjük az alakot tehénnek vagy bikának is. Ebben az esetben a szirmok mégiscsak szarvak.) Érthető, hogy istállón lovat ábrázolnak. Szoktak is ágaskodó paripákat festeni újabban dísznek a süvegfa fölötti falra. Itt azonban ennek is védő-elhárító szerepe van. A lófej alakú lángban érkező boszorkány a szemöldökfán, mint egy tükrőben, önmagát láthatja. Nyilván hasonló elképzelés hozta létre Bátya néphitében azt az *előírást*, hogy *ha lovat vezetsz, ne nézz a szemébe, mert nem megy utánad*.⁹⁴ (A ló a vezető gazda szemében, mint tükrőben, megláthatja önmagát.)

Népdalaink lóval kapcsolatos képei szexuális szimbólumok.⁹⁵ (Megkötése, felszerszámozása, megnyergelése, itatása.) Itt a szexualitás elhárítószerepben jelenik meg.

A boszorkányok a magyar, így a bátyai hiedelmekben ló képében is megjelennek. Ismert az állkapocs nélküli kísértetőlő képze. Mint láttuk a lámpás lidérc is ló- vagy bikafej alakú Bátyán. A magyar néphitben a lókoponya *univerzális varázsszer: megvéd a szemmelverés, természeti csapás, állatok megrontása ellen*.⁹⁶ Kiskunsági lakodalmas kásakavarón két lófej között tulipánt faragtak ki, mintha a mi lófejes tulipánunk jelenne meg ott is. (A két lófej alul megismétlődik, ezért mondja a szerző, hogy az négylovas lakodalmas kocsit ábrázol.) Valószínű, hogy a mi elhárítójelünk is ezért ábrázol lófejet.⁹⁷ Faragó Laura interjúkötetében utal egy csángó hiedelemre, amely elemeiben a mi boszorkányelhárító jelünkkel párhuzamba állítható. Eszerint *lókoponyát kell az istállóba tenni, hogy a lidérc ne jelenjen meg, a lókoponyába pedig gyertyát kell égetni, vagy egy tükröt kell tenni a koponya szeme helyére, hogy amikor jön a lidérc, meglássa magát a tükrőbe, megijedjen, s megforduljon*.⁹⁸ Figyelemre méltó, hogy itt is lidértcől, láng alakban megjelenő rontó természetfölötti lénytől őrzik az istállóban tartott lovakat. Az elhárítójel azonban nem vasból készült, hanem valószínű lókoponya, s a belé helyezett gyertya miatt az olyan lehet, akár a bátyai *lámpás*.

A bátyai boszorkányelhárító jel a *homeopátiás mágia* jellegzetes megnyilvánulása, amely a makrokozmosz mikrokozmoszban való leképezését jelenti. Itt a hasonlót használják a hasonlóval szemben. A jel ugyanis a rontó *lámpás lidérc* képét tartalmazza. (Lámpás = makrokozmosz a lelkek világában, elhárítójel = mikrokozmosz az ember világában). A lófej (-koponya) alakban megjelenő rontó *lámpás* képét a szemöldökfára szögezik, mint-

92 Strausz Adolf 1897. 152–153.

93 Uő.

94 Fehér Zoltán 1975. 206/a

95 Lükő Gábor 1942. 90. *A ló és a szarvas eredetileg szintén a lélek jelképei. Később totemállatokká váltak a törzs mondabeli ősenek szimbólumává. (...) a totemisztikus felfogás szerint az újszülöttben valamelyik ősenek lelke ölt testet, a totemállat tehát mindig erotikus jelkép. Így lett a ló és az ökör a szerelmi költészet szimbólumává.*

96 Solymossy Sándor é. n. 299.

97 Lükő Gábor 1982. 65. 52.

98 Faragó Laura 2015. 109.

ha magát a *lámpást* szögeznék oda. (A *megkötés* mágikus cselekménye.) Így érvényesül benne a *hasonlóság elve*. Frazer szerint a *szimpátia elve* azt jelenti, hogy a dolgok titkos *szimpátia útján hatnak egymásra a hasonlóság révén az impulzus átvihető az egyikről a másikra.*⁹⁹ Esetünkben a lófej (-koponya) alakú elhárítójel a lófej alakú *lámpás lidércre*. Készítője, alkalmazója tanúságát adta annak, hogy tudja, ki a rontó, s ha tudja, hatalma van fölötte, tehát a *tudás törvénye* ezáltal érvényesül. A *kapcsolat törvénye*, miszerint ami egyszer kapcsolatban volt egymással, az továbbra is kapcsolatban marad, itt valószínűleg egy mára elfeledett mágikus cselekményben nyilvánulhatott meg, amelyet a jel készítésekor vagy elhelyezésekor végeztek. (Talán a befont lósörényből szegeztek oda egy-két szálat, vagy rontott ló patkójából kovácsolták?)

A sok titkot őrző, egyedi jellegű, archaikusnak tűnő boszorkányelhárító jel még megvan. Jó volna, ha néprajzosaink, régészeink alaposabban megvizsgálnák, netán múzeumba mentenék. Lehet, hogy a széthullástól már csak – az igazi formát is rejtő – sokszori átfestés őrzi, menti. Mi lesz, ha elbontják a házat? Szemétdombra kerül egy ősi szimbólumunk.

Irodalom

Balassa Iván

Karcsai mondák. UMNGY XI. Budapest

Barta János – Klaniczay Tibor

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból 1. rész. Budapest

Bereznai Zsuzsanna

Dusnok prózai epikus népköltészetéből. In: Dusnok története és néprajza.

Sz: Bárth János. *Dusnok*

Bihari Anna

Magyar Hiedelemmonda Katalógus. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6. Budapest

Bosnyák Sándor

A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. In: *Folklór Archívum* 14. Budapest

Dömötör Tekla

1981 *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest

Faragó Laura

Szülőföldem, zengő anyanyelvem. (36 beszélgetés írókkal) Budapest

Fehér Zoltán

Bátya néphite. In: *Folklór Archívum* 3. Budapest

Uó:

Bátyai hiedelemmondák (Kézirat)

Uó:

1978 *Bátyai táltos és garabonciás mondák*. In: *Forrás* 7–8. 39–45.

Uó:

2006 *Az imádságos Bátya*. (Bátya népi vallásossága) Kézirat. Pályamunka

Uó:

A legöregebb falu. Népiségtörténet és etnikai identitás egy kétnyelvű sárközi falu természeti és társadalmi narratíváiban. In: *Hitel* 7. 103–118.

⁹⁹ Frazer, James G. 1965. 25–31.

- Uó:
Bátyai nemesek és a nemesi közbirtokosság a XVIII–XX. században. Kalocsai Múzeumi Értekezések 14. Kalocsa
- Fejős Zoltán
Hiedelemrendszer, közösség, szöveg (Esettanulmány Karancseszi példáján.) In: Néprajzi Közlemények XXVII. Budapest
- Frazer, James G.
 1965 *Az aranyág.* Budapest
- Gunda Béla
A népművészet lényege. In: A rostaforgató asszony. Budapest
- Hoppál Mihály – Vass Katalin
 1978. *Mosósulkok és díszítményeik.* FA. 9. Budapest
- Lükő Gábor
A magyar lélek formái. Budapest
- Uó:
 1983 *Kiskunság régi képfaragó és képmetsző művészete.* Kecskemét
- Mándoki László
Ócsárdi hiedelemtörténetek MK 4. 8. 16–19. Budapest
- Pál József
Szimbólumok és motívumok az egyetemes és a magyar kultúrából. Budapest
- Péterfy László
 1977 *Faragott sírkövek és díszítményeik a nagykendi temetőben.* In: FA 7.
- Pócs Éva
Tér és idő a néphitben. In: Ethnographia XCIV. 177–206
- Uó:
 2002 *Sárkányok, ördögök, szövetségeseik a délszláv-magyar kapcsolatok tükrében.* Budapest
- Uó:
A falu hiedelemvilágának összetevői. In: Nógrádsípek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról. Néprajzi Tanulmányok.
- Manga János
 Uó: 1990 *Néphit.* In: Magyar Néprajz VII. Budapest
- Rübakov, B.
A makrokozmosz a népművészet mikrokozmoszában. (Ismertetés: Művészet 1976/7. 31–41.)
- Solymossy Sándor
 é. n. *Hitvilág.* In: A magyarság néprajza. (Harmadik kiadás) IV. 299. Budapest
- Strausz Adolf
 1897. *Bolgár néphit.* Budapest
- Zolnay Vilmos
A művészetek eredete. Pokoljárás. Budapest